

JOANNA LUSEK

Muzeum Górnośląskie w Bytomiu

ORCID: 0000-0002-3302-1321

DOI: 10.4467/12311960MN.24.035.20093

Historia Laboratorium Techniczno-Dentystycznego „Dentstal” w Bytomiu

History of the Technical and Dental Laboratory “Dentstal” in Bytom

Summary

The Technical and Dental Laboratory “Dentstal” in Bytom, a productivity cooperative employing dentist of Jewish origin, operated for a little over two years (1947–1949). It dealt with the production of elements of prosthetic restorations (steel castings, teeth, crowns, and parts for dentures). Due to the scope of the work carried out, the cooperative had a real chance to prosper for many years. As a result of a series of events, resulting from the lack of financial liquidity on the one hand, resulting from the lack of proper management and distribution system for the laboratory’s products, and on the other hand from irregularities revealed during the audit, it was closed. The process of liquidation of the plant, burdened with difficulties caused by several changes of inspectors-liquidators and resulting from improper security of the cooperative’s property and the funds obtained after its sale as repayment of debtors, continued for seven years.

Słowa kluczowe: Laboratorium Techniczno-Dentystyczne „Dentstal”, spółdzielnia produktywizacji, społeczność żydowska, Bytom

Keywords: Technical and Dental Laboratory “Dentstal”, productivity cooperative, Jewish community, Bytom

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie działalności Laboratorium Techniczno-Dentystycznego „Dentstal” w Bytomiu, od jego utworzenia po likwidację, mając na uwadze zasoby kadrowe, wyposażenie zakładu oraz rodzaj wytwarzanych wyrobów. Spółdzielnia produktywizacji zatrudniająca dentystów i techników żydowskie-

go pochodzenia funkcjonowała stosunkowo krótko, nieco ponad dwa lata (1947–1949).

Teoretycznie, mając na uwadze obszar działalności spółdzielni, tj. produkcję elementów uzupełnień protetycznych, miała wszelkie szanse, żeby z powodzeniem prosperować przez długie lata. W wyniku splotu wypadków, z jednej strony wynikających z bezwzględnej polityki państwa nastawionej na nacjonalizację i walkę z sektorem prywatnym pod koniec lat 40. XX w., z drugiej zaś z brakiem płynności finansowej laboratorium, będącej konsekwencją braku właściwego zarządzania i systemu dystrybucji produktów wytwarzanych przez spółdzielnię, co wykazano w trakcie kontroli i rewizji, zostało zamknięte. Proces likwidacji zakładu, obarczony trudnościami, spowodowanymi kilkakrotnymi zmianami inspektorów-likwidatorów oraz wynikającymi z niewłaściwego zabezpieczenia mienia spółdzielni i uzyskanych po jego sprzedaży środków, tytułem spłaty dłużników, kontynuowano przez siedem lat.

* * *

Laboratorium Techniczno-Dentystyczne „Dentstal” było jednym z wielu powstałych na Górnym Śląsku zakładów produktywizacji Żydów. W 1945 r. na terenie Polski przebywało ok. 70 tys. Żydów. Zdecydowanie jedno z największych skupisk społeczności żydowskiej w tym czasie, oprócz Wrocławia, Szczecina i Łodzi, znajdowało się w województwie śląskim, m.in. w Bytomiu, Gliwicach czy Katowicach. Tworzyli w aglomeracji ok. 6 tys. wspólnotę. W pierwszych miesiącach 1946 r. do tych i innych miast na Górnym Śląsku skierowano również ok. 20 tys. żydowskich ekspatriantów ze Związku Sowieckiego. Było to możliwe dzięki wspólnym działaniom podjętym przez Państwowy Urząd Repatriacyjny i Centralny Komitet Żydów w Polsce. W Bytomiu przebywało wówczas ok. 4 tys. Żydów¹. Najwięcej osób przyjechało z przedwojennych Kresów Wschodnich II RP, m.in. ze Lwowa, Kołomyi, Buczacza, Równego, Berezna, Dubna, Grzymołowa, Tarnopola, Stryja, Brodów, Rokitna, Czortkowa, Rokitna, Lubomla i Ostrogu, ponadto z miejscowości, które znalazły się w granicach państwa

¹ W zbiorach Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie zachowały się dwie listy, tzw. spisy repatriantów, przygotowane na potrzeby Wydziału Repatriacyjnego Centralnego Komitetu Żydów w Polsce. Pierwsza z nich, uporządkowana alfabetycznie, obejmuje 1694 nazwiska osób przybyłych do Bytomia między 20 lutego a 13 maja 1946 r. Druga, nieuporządkowana, zawiera 299 nazwisk osób przybyłych do Bytomia między 16 a 27 maja 1946 r. Pomimo że nie są kompletne, dostarczają wielu informacji na temat Żydów przybywających w tym czasie do Bytomia. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), 303/V, Centralny Komitet Żydów w Polsce. Wydział Repatriacji, sygn. 28, Powiatowy Komitet Żydowski w Bytomiu (1946), *passim*.

polskiego po 1945 r., m.in. z Warszawy, Łodzi, Krakowa, Jarosławia, Zamościa, Wyszkowa i Tomaszowa. W spisach przybyłych odnotowywano przy nazwiskach prawie wyłącznie państwo (Rumunia, Związek Radziecki czy Austria), w rubryce skąd przybyły dominowały określenia m.in. z obozu koncentracyjnego, z ukrycia, z partyzantki, z Armii Czerwonej czy z Armii Polskiej. Zapisywano również, bardzo skrupulatnie, wyuczone zawody. Ocaleli Żydzi mieli przecież tworzyć w miarę samowystarczalne wspólnoty. Wśród przybyłych najwięcej było fryzjerów, krawców, szewców, szoferów, elektryków, ślusarzy, malarzy i robotników. Rzadko pojawiali się przedstawiciele palestry, oświaty czy środowiska lekarskiego, w tym dentyści. Wielu przybyłych do Bytomia w 1946 r. Żydów osiadło w mieście na stałe, inni z powodu braku poczucia bezpieczeństwa i traumatycznych wspomnień odczuwali konieczność opuszczenia Polski. Masowa fala wyjazdów nastąpiła po pogromie kieleckim (4 lipca 1946 r.) oraz lokalnych, stosunkowo licznych incydentach o charakterze antysemickim. W kolejnych miesiącach województwo śląskie opuściło ponad 15 tys. Żydów, pozostało ok. 10 tys.²

W 1946 r. rozpoczęto w Bytomiu, na szeroką skalę, wspieranie przysposobienia zawodowego młodzieży od 14. do 25. roku życia oraz osób dorosłych. W Wydziale Młodzieżowym tylko do końca roku zarejestrowano ok. 1,5 tys. osób. 400 spośród nich znalazło lokum i pracę w kibucach na terenie miasta. Pomocy udzielano również wykwalifikowanym pracownikom, m.in. przez dotacje na uruchomienie własnych firm czy niewielkich przedsiębiorstw. Hasło „Budowania przyszłości poprzez pracę” wpisywało się w programy żydowskich partii politycznych i komitetów żydowskich. W lipcu 1946 r. przy Prezydium Rady Ministrów utworzono Biuro Komisarza Rządu ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej w Polsce, które miało oddziały w każdym województwie. W ich kompetencji było zatrudnienie Żydów w przemyśle, rolnictwie i handlu; zakładanie, wyposażenie i kredytowanie gospodarstw rolnych, dalej przedsiębiorstw handlowych, zakładów rzemieślniczo-wytwórczych i organizacji spółdzielczych celem zatrudnienia bezrobotnych; regu-

² AŻIH, 303/V, sygn. 28, k. 36; A. Namysło, *Utracone nadzieje. Ludność żydowska w województwie śląskim/katowickim w latach 1945–1970/Lost Hopes. Jews in Silesian/Katowickie Voivodship in Years 1945–1970*, Katowice 2012, s. 12–13, 16, 18; Z. Woźniczka, *Problemy adaptacyjne Żydów po drugiej wojnie światowej na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego i Górnego Śląska*, [w:] D. Rozmus, S. Witkowski (red.), *Żydzi na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim. Historia – kultura – zagadnienia konserwatorskie*, Kraków 2011, s. 105–126; J. Lusek, *Powojnie. Przystanek Bytom*, [w:] J. Lusek (red.), *Dwa światy. Od synagogi do Żydowskiego Domu Modlitwy w Bytomiu*, Bytom 2021, s. 211–212.

lowanie osiedlania i przesiedlenia Żydów; organizowanie opieki nad osobami niezdolnymi do pracy i nadzór nad działalnością żydowskich organizacji dobroczynnych; sporządzanie i opiniowanie sprawozdań na temat liczby i struktury ludności żydowskiej w Polsce; wreszcie inicjowanie działań na rzecz polsko-żydowskiego zbliżenia kulturalnego. W 1947 r. zniesiono urząd komisarza, a jego zadania przejęło Prezydium Rady Ministrów. Podejmowanie aktywności zawodowej przez przedstawicieli społeczności żydowskiej w województwie śląskim, a potem katowickim, następowało systematycznie, wraz z ich osiedlaniem się w konkretnych miejscowościach. Niebagatelne znaczenie odegrał w tym kontekście żydowski ruch spółdzielczy³. Do czasu upaństwowienia miejsca pracy dawały także prywatne zakłady rzemieślnicze i produkcyjne będące w rękach żydowskich. W Bytomiu, w drugiej połowie lat 40., powstało ich siedem: Spółdzielnia elektroniczno-instalacyjna/Spółdzielnia pracy malarsko-lakierniczej „Budowa”, Spółdzielnia szewsko-rymarska „Dobrobyt”, Spółdzielnia krawiecka „Progress”, Spółdzielnia mięsna „Jedność”, Spółdzielnia rzemieślniczo-przemysłowa „Przyszłość”, Spółdzielnia chemiczna „Higiena” oraz omawiana w niniejszym opracowaniu Spółdzielnia Techniczno-Dentystyczna „Dentstal”⁴.

Laboratorium „Dentstal” (w dokumentacji figuruje również pod nazwą „Dent-Stal”)⁵ w Bytomiu zostało utworzone i wpisane do rejestru Sądu Okręgowego na podstawie ustawy o spółdzielniach z 29 października 1920 r. (z późniejszymi zmianami z 20 czerwca 1956 r.) w dniu 20 kwietnia 1947 r. Funkcjonowało w budynku przy ul. Poznańskiej 23 (później ul. Solskiego 2; obecnie ul. Strzelców Bytomskich – budynek funkcjonuje do dziś)⁶. Lokalizacja nie była bez znaczenia. Przy ul. Poznańskiej prowadzono kibuc i bursę, ponadto przynajmniej kilka innych, poza laboratorium, zakładów produktywizacji podległych miejskiemu Komitetowi Żydowskiemu⁷. Budynek podlegał ochronie przez

³ Archiwum Akt Nowych, 201, Biuro Komisarza Rządu ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej w Polsce, wstęp do inwentarza; A. Namysło, op. cit., s. 74–83.

⁴ AŻIH, 303/XII, Centralny Komitet Żydów w Polsce, Wydział Produktywizacji (1945–1950), sygn. 101, Bytom. Okręgowy Komitet Żydowski. Akta organizacyjne (1946–1949), k. 15; J. Lusek, *Życie we wspólnocie. Nie tylko bytomskie kibuce*, [w:] J. Lusek (red.), *Dwa światy...*, op. cit., s. 248–249.

⁵ Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej: APK), 2280, Laboratorium Techniczno-Dentystyczne „Dentstal” w Bytomiu, sygn. 4, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni i przebieg likwidacji (1956), k. 39, Pismo Narodowego Banku Polskiego w Stalinogrodzie do Centralnego Związku Spółdzielczego w Warszawie z 18.10.1955 r.

⁶ APK, 2280, sygn. 4, k. 3, Pismo likwidatora Spółdzielni Pracy „Dentstal” E. Hajduczka do Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Katowicach z 10.03.1956.

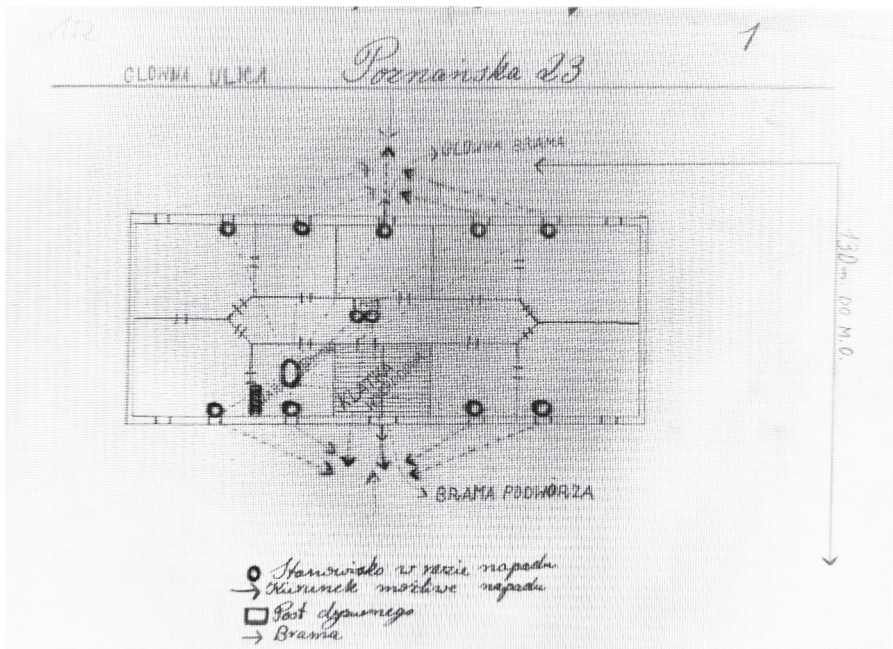
⁷ AŻIH, 333, Organizacje syjonistyczne, sygn. 332, He-Chaluc. Pionier, Bytom (1946–1947), k. 150–152.

członków organizacji He-Chaluc, wcześniej należących do organizacji „Dror” (założonej w Polsce w 1922 r.). Programowo była ona związana z Żydowską Socjaldemokratyczną Partią Robotniczą „Poalej-Syjon”. Jej celem, jak zresztą większości organizacji syjonistycznych, było przygotowanie młodzieży do życia i pracy po osiedleniu się w Palestynie. Podczas II wojny światowej działacze „Droru” walczyli z bronią w ręku. Oddziały organizacji brały udział m.in. w powstaniach w gettach warszawskim i białostockim, w powstaniu warszawskim i działaniach partyzantki. Po wojnie „Dror” realizował zadania m.in. w ramach organizacji He-Chaluc. Jego członkowie organizowali szkolenia dla przyszłych osadników w Palestynie, prowadzili kibuce, kursy zawodowe i świetlice dla młodzieży, ale również z uwagi na liczne ataki i incydenty wobec społeczności żydowskich w większych i mniejszych miastach członkowie organizacji He-Chaluc zajmowali się przygotowaniem ewentualnej obrony zajmowanych przez Żydów gmachów użyteczności publicznej. W kwietniu 1946 r. w Bytomiu zamordowano Fajwela Szpaniermana, członka „Droru”, co wzbudziło strach i niepokój społeczności żydowskiej w mieście. Jego pogrzeb stał się okazją do manifestacji przeciw antyżydowskiej nagonce i przemocy. Podjęcie zadania ochrony zakładów produktywizacji przez członków He-Chaluc wydawało się koniecznością, wkrótce zyskało również uzasadnienie formalne. Latem 1946 r., w okresie znacznego wzrostu nastrojów antysemickich, władze państwowe zezwoliły na powołanie Komisji Specjalnej przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce, nadzorowanej przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Jej celem miała być ochrona społeczności żydowskich. Komisja ta miała swoje oddziały przy komitetach żydowskich działających w terenie. Jeden z nich powstał w Bytomiu, kolejne w Gliwicach, Katowicach oraz Częstochowie. Współpracowały z Milicją Obywatelską. Ich ochronie podlegały w Bytomiu siedziby różnych instytucji żydowskich, w tym ośrodki produktywizacji, w ramach których funkcjonowało m.in. laboratorium „Dentstal”⁸.

Spółdzielnia działała w oparciu o statut (nr R.S.95), pod kierownictwem Romana Stanka. Zajmowano się w niej wytwarzaniem elementów uzupełnień protetycznych, tj. mostów, koron i protez z przeznaczeniem dla prywatnych gabinetów dentystycznych⁹, prowadzonych w Bytomiu oraz bliższej i dalszej okolicy. W dokumentach wymieniano kilku lekarzy dentystów, którzy korzystali z usług laboratorium,

⁸ AŻIH, 333, Organizacje syjonistyczne, sygn. 332, passim; J. Lusek, *Życie we wspólnocie...*, op. cit., s. 238–239.

⁹ APK, 2280, sygn. 4, k. 4, Sprawozdanie z przebiegu likwidacji Spółdzielni Pracy „Dentstal” w Bytomiu [1956].

Ryc. 1. Plan obrony kibucu przy ul. Poznańskiej 23

Źródło: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma, 333, Organizacje Syjonistyczne, sygn. 332, He-Chaluc-Pionier, Bytom, k. 152.

tj. Leszczyńskiego i Drezdniera (z Bytomia), Stalmierską (z Wołczy-
na), Slibinka (z Rybnika), Rebesza (z Bystrzycy), Wilda (z Lewina
Brzeskiego), Czają (z Oławy) oraz Woźnicę (brak miejsca)¹⁰.

Informacji dotyczących działalności laboratorium w latach jej
funkcjonowania dostarczają enigmatyczne dane zamieszczone
w „Sprawozdaniu z rewizji Spółdzielni Laboratorium Technicz-
no-Dentystycznego «Dentstal» w Bytomiu” z 1948 r., przeprowadzonej
przez starszego rewidenta Maurycego Gellera z Centrali Spółdzielni
Wytwórczych „Solidarność” w Warszawie (oddział górnośląski z sie-
dzibą w Chorzowie), w obecności kierownika spółdzielni – Romana
Stanka i przewodniczącego jej Rady Nadzorczej – Józefa Grossfelda.
Celem rewizji była bieżąca ocena zarządzania spółdzielnią¹¹.

¹⁰ APK, 2280, sygn. 4, k. 66 i 73, Sprawozdanie z przebiegu likwidacji Spółdzielni. Wyżej wymienieni dentyści figurują w sprawozdaniu w charakterze dłużników Spółdzielni.

¹¹ APK, 2280, sygn. 4, k. 56, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni Laboratorium Techniczno-Dentystycznego Dentstal” w Bytomiu (3–9.11.1948).

W skład Zarządu laboratorium „Dentstal” wchodził dentyści: wspomniany Roman Stanek (przewodniczący) oraz Izydor Nass, Aron Bruder i Ferenc Grünberg (członkowie), a w skład Rady Nadzorczej dentyści Józef Grossfeld, Henryk Petersil i Hersz Mühlrad. Zarówno członkowie Zarządu, jak i Rady Nadzorczej spotykali się regularnie, od kilku do kilkunastu razy do roku, celem kontroli dokumentacji bieżącej¹². W „Dentstalu” pracę świadczyło łącznie dziewięć osób pochodzenia żydowskiego – kierownik, siedmiu pracowników będących wykwalifikowanymi dentydami i technikami, spośród których trzech prowadziło własne gabinety na terenie miasta (dość enigmatycznie odnotowano w sprawozdaniu: trzech pracowników umysłowych oraz pięciu techników dentystycznych i praktykantka; nie podano niestety ich nazwisk) oraz księgowy, ponadto poza wymienionymi sprzątaczką¹³. Trudno stwierdzić, czy wszyscy wymienieni po likwidacji „Dentstalu” pozostali w Bytomiu. Jedynym, który przez kolejne kilkadziesiąt lat prowadził w mieście praktykę stomatologiczną, był Józef Grossfeld¹⁴.

Laboratorium składało się z trzech pomieszczeń na piętrze budynku. Dwa z nich przeznaczono na pracownię, jedno na biuro. Pracownia była zaopatrzona w odpowiednie maszyny, narzędzia i instrumentarium dentystyczne. Sprzęt na potrzeby uruchomienia laboratorium pozyskano z prywatnych, poniemieckich, opuszczonych gabinetów dentystycznych i przychodni przyszpitalnych (zob. Załącznik 1, Załącznik 2)¹⁵. Magazyn laboratorium zajmował zaledwie jedną szafę w pracowni dentystycznej. Mieściła głównie stal i glizy, wykorzystywane do wykonywania elementów uzupełnień protetycznych. Opiekę nad materiałami powierzono jednemu z pracowników – Józefowi Gawrońskiemu. Były wydawane bez asygnat rozchodowych, a wy-

¹² APK, 2280, sygn. 4, k. 57, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni.

¹³ APK, 2280, sygn. 4, k. 4, Sprawozdanie z przebiegu likwidacji; k. 56, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni.

¹⁴ Józef Grossfeld (1921–2023) – syn Jomy Cwibel, pochodził ze Stryja. Ocalał z Zagłady jako jedyny z rodziny, ukrywał się. Po wojnie był ekspatriowany, osiadł w Bytomiu. Pracował początkowo jako technik dentystyczny. W 1963 r. ukończył studia w Śląskiej Akademii Medycznej w Katowicach, był specjalistą w zakresie stomatologii ogólnej. Prowadził gabinet prywatny, pracował również w przychodni na Rozbarku, dzielnicy Bytomia. Był członkiem gminy żydowskiej w Bytomiu, a po jej likwidacji w Katowicach. Zob. *Lekarz dent. Józef Grossfeld*, <https://izba-lekarska.org.pl/pamietamy/sp-lek-dent-jozef-grossfeld> [dostęp 30.09.2023]; P. Obrączka, *Odszedł dr Józef Grossfeld*, <https://www.zyciebytomskie.pl/a/odszedl-dr-jozef-grossfeld> [dostęp 30.09.2023].

¹⁵ APK, 2280, sygn. 4, k. 61–62, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni. Na temat przedwojennych lekarzy dentydów w Bytomiu, szerzej zob. J. Lusek, *Bytomscy lekarze i dentyści od XIX do I połowy XX wieku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Historia” 2019, t. 13, s. 123–137.

łącznie z ustnego polecenia kierownika. Ewidencja zużycia materiałów, przekazywana raz w miesiącu do księgowego, miała postać kartoteki ilościowo-wartościowej. Na podstawie wskazanych danych członkowie Zarządu i Rady Nadzorczej przygotowywali protokoły zużycia środków, porównując stan faktyczny z ostatnim zapisem w kartotece. Księgę zamówień wyrobów techniczno-dentystycznych uzupełniano skrupulatnie do 21 czerwca 1948 r. Podczas rewizji zakwestionowano jednak sposób jej prowadzenia, ponieważ wpisywano do niej prace nad wyrobami już wykonanymi, na podstawie przedkładanych rachunków. Nie przygotowywano raportów z prac wykonywanych na bieżąco, nie wykonywano też kalkulacji. Kwoty za wykonanie konkretnego produktu określano na podstawie cennika wydanego przez Sekcję Dentyistów i Techników w Katowicach Związku Zawodowego Pracowników Służby Zdrowia¹⁶ (zob. Załącznik 3). Zachowały się zestawienia wykonanych elementów uzupełnień protetycznych, dokumentujące jedynie prace wykonane na przełomie lat 1947 i 1948 (Tabela 1). Produkcja utrzymywała się w tym czasie mniej więcej na tym samym poziomie, naturalnie w zależności od potrzeb gabinetów dentystycznych. Trudno jednak wnioskować, nie dysponując danymi za cały okres działalności laboratorium.

Tab. 1. Rodzaj i liczba wykonanych uzupełnień protetycznych (1947–1948)

Rok/miesiąc	Odlewy stalowe	Zęby stalowe	Korony stalowe	Części stalowe
1947, grudzień	118 sztuk	13 sztuk	17 sztuk	70 sztuk
1948, styczeń	108 sztuk	38 sztuk	6 sztuk	38 sztuk
1948, luty	27 sztuk	2 sztuki	40 sztuk	72 sztuki
1948, marzec	51 sztuk	29 sztuk	45 sztuk	83 sztuki

Źródło: APK, 2280, Laboratorium Techniczno-Dentystyczne „Dentstal” w Bytomiu, sygn. 4, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni i przebieg likwidacji (1956), k. 59–60, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni Laboratorium Techniczno-Dentystycznego „Dentstal” w Bytomiu (3–9.11.1948).

Księgowość laboratorium „Dentstal” prowadzona była przez Ryszarda Sattera, nie był on etatowym pracownikiem spółdzielni; natomiast za wydatki kasowe odpowiadał Ferenc Grünberg. Wynagrodzenie pracowników obliczano w sposób procentowy, zależało od liczby wykonanych zleceń, z sumy tej potrącano wartość zużytych surowców.

¹⁶ APK, 2280, sygn. 4, k. 59–60, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni.

Z pozostałego dochodu, wynoszącego 52%, opłacano wszystkich pracowników, poza personelem sprzątającym¹⁷. W 1947 r. laboratorium przyniosło straty w wysokości 166 tys. starych złotych¹⁸. Wpływy za wykonane prace pokrywały koszty robocizny, ale nie pokrywały kosztów materiałów, amortyzacji urządzeń i ruchomości stanowiących mienie laboratorium. Różnice powstałe między dochodami a rzeczywistymi wydatkami niwelowano dotacjami przekazywanymi przez Komitet Żydowski w Bytomiu oraz z funduszu zasobowego laboratorium, te jednak były niewystarczające. Nie bez winy pozostawali dłużnicy, dentyści wymienieni powyżej (naturalnie trudno wnioskować, czy wszyscy), którzy przekazywali należności z opóźnieniem¹⁹.

Wskutek wykazanej w wyniku kontroli państwowej deficytowości laboratorium „Dentstal” w Bytomiu, na wniosek Centralnego Związku Spółdzielni Pracy w Warszawie, zostało postawione w stan likwidacji zaledwie dwa lata po rozpoczęciu działalności – we wrześniu 1949 r. Historię świetnie prosperującej i niezwykle potrzebnej społecznie spółdzielni, szczególnie w okresie powojnia, kiedy zapotrzebowanie na elementy uzupełnień protetycznych było, jak pokazuje tych kilka miesięcy ujętych w statystykach, znaczące, ponadto spółdzielni zatrudniającej wybitnych specjalistów w swojej dziedzinie oraz proces likwidacji tejże (w tym nieprawidłowości powstałych w trakcie jej trwania) pozwalają prześledzić zachowane sprawozdania z rewizji laboratorium oraz protokoły z posiedzeń komisji arbitrażowej. Trwały one, z niewielkimi przerwami, spowodowanymi powołaniami kolejnych inspektorów, aż siedem lat. Było to spowodowane licznymi uchybieniami w pierwszym etapie jej trwania, w czasie, kiedy kierowali postępowaniem powołani przez katowicką filię Centralnego Związku Spółdzielni Pracy likwidatorzy – adwokaci Kazimierz Jurek, Józef Zalewski (odwołany 19 sierpnia 1953 r.). Kolejni – adwokaci Jan Oroński (odwołany 13 września 1956 r.) i Ernest Hajduczek dokończyli prowadzenie sprawy. Ostatecznie postępowanie likwidacyjne zakończono w październiku 1956 r., opierając się na protokole zdawczo-odbiorczym, przedłożonym przez ostatniego inspektora – E. Hajduczka 13 września 1956 r., jak również na korespondencji w sprawie niezaspokojonych roszczeń finansowych laboratorium „Dentstal” względem Narodowego Banku Polskiego – I Oddział Miejski w Bytomiu

---

¹⁷ Ibidem, k. 57, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni.

¹⁸ Ibidem, k. 58, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni. Reforma walutowa w Polsce została przeprowadzona w 1950 r. Dewaluacja polskiej waluty znacznie zaniżyła wartość sprzętów składających się na mienie laboratorium.

¹⁹ Ibidem, k. 62, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni.

(kwota przejęta została od Banku dla Produktywizacji Żydów przez Bank Rzemiosła i Handlu), tytułem niespłaconej pożyczki w kwocie 3,9 tys. zł, udzielonej spółdzielni na cele tworzenia zakładów produktywizacji Żydów oraz w sprawie zasądzonej przez Okręgową Komisję Arbitrażową w Stalinogrodzie (Katowice) na rzecz Miejskiego Zarządu Budynków Mieszkalnych w Bytomiu zaległej kwoty opłat w wysokości 2,5 tys. zł²⁰.

Likwidator Józef Oroński nie przejął od poprzednika protokołów dotyczących mienia ruchomego, nieruchomości, gotówki czy kwot zdeponowanych na koncie bankowym. Niewyjaśniona, do końca postępowania, pozostawała kwestia rzekomego przekazania, o czym wspominał ostatni z likwidatorów – E. Hajduczek – kwoty 2 tys. zł do Sądu Powiatowego w Łodzi i Stalinogrodzie, pozyskana z tytułu spieniężenia części mienia ruchomego spółdzielni, w postaci wykorzystywanych w pracy urzędów i instrumentarium²¹. Szereg działań w tej sprawie podjął inspektor Hajduczek, próbując wyjaśnić pojawiające się w kontekście likwidacji spółdzielni nieprawidłowości pytania. W sprawozdaniu z delegacji do Łodzi, miejscu pobytu adwokata J. Zalewskiego, pojawiły się pytania dotyczące dokumentacji aktywnej spółdzielni, złożonej do depozytu w Sądzie Powiatowym w Łodzi. Zdaniem inspektora adwokat celowo utrudniał postępowanie i zakończenie czynności rewindykacyjnych. W dokumentacji przejętej przez J. Orońskiego brakowało protokołów zdawczo-odbiorczych likwidowanego majątku ruchomego laboratorium, którego wartość inspektor Hajduczek szacował na około 9 tys. zł; ponadto dowodów kasowych i raportów spółdzielni w trakcie prowadzenia przez nią działalności, bilansu zamknięcia oraz poświadczeń zbycia majątku ruchomego²². Żadnej z tych kwestii nie udało się rozstrzygnąć. Sekretariat Rejestru Handlowego wskazanego sądu nie dysponował także potwierdzeniem wpłaty wymienionych wyżej 2 tys. zł. Sądzone, że kwota mogła (ale

²⁰ Ibidem, k. 4, Sprawozdanie z przebiegu likwidacji; k. 39, Pismo Narodowego Banku Polskiego w Stalinogrodzie; k. 7-9, Pismo likwidatora Spółdzielni Pracy „Dentstal” w Bytomiu R. Hajduczka do Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Pracy w Katowicach z 30.11.1956 r. Do pisma dołączono postanowienie Okręgowej Komisji Arbitrażowej, sygnowane przez H. Dawidowicza z 7.07.1952 r.; k. 39, Pismo Narodowego Banku Polskiego Oddział w Stalinogrodzie do Centralnego Związku Spółdzielczego w Warszawie z 18.10.1955 r.; k. 44, Zarządzenie Prezesa Okręgowej Komisji Arbitrażowej z 21.05.1956.

²¹ Ibidem, k. 4, Sprawozdanie z przebiegu likwidacji; k. 39, Pismo Narodowego Banku Polskiego.

²² Ibidem, k. 25-28, Sprawozdanie z odbytej delegacji służbowej do Łodzi z 20.09.1956 r.; k. 29, Harmonogram prac likwidacyjnych Spółdzielni Pracy „Dentstal” Bytom.

nie musiała) zostać wpłacona w ramach zbiorowych list także innych likwidowanych wówczas spółdzielni. Rozwiązanie sprawy utrudniał również fakt, że J. Zalewski został odwołany ze stanowiska likwidatora Centralnego Związku Spółdzielni Pracy 9 stycznia 1950 r. Koszty administracyjne związane z wyłonieniem wskazanych 2 tys. zł z list zbiorowych znacznie przekraczały wartość kwoty po wprowadzeniu nieekwiwalentnej denominacji w 1950 r.²³ Dlatego też ostatecznie zaniechano tej procedury, co wydaje się, że jednoznacznie przypieczętowało losy laboratorium „Dentstal”. 6 września 1954 r., z uwagi na brak akt laboratorium, po wyrażeniu zgody przez Związek Spółdzielni Przemysłowych i Rzemieślniczych, dokonano ponownego bilansu majątku laboratorium z natury. Dokumentację przygotowywano przez dwa lata i przedłożono w ostatecznej formie 27 września 1956 r.²⁴ Ostatnim podjętym przez likwidatora E. Hajduczka krokiem było wystąpienie 30 listopada 1956 r. do Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Pracy w Katowicach z wnioskiem o przekazanie wzmiankowanej kwoty 2 tys. zł na zaspokojenie roszczeń banku, co nastąpiło 10 grudnia 1956 r. Wówczas też podjęto procedurę wykreślenia spółdzielni z rejestru. Zachowane akta, kwalifikowane do grupy B, zgodnie z decyzją Archiwum Państwowego w Katowicach zostały przekazane na makulaturę pod koniec listopada tegoż roku²⁵.

* * *

Sprawa likwidacji Laboratorium Techniczno-Dentystycznego „Dentstal” w Bytomiu pozostawia bez odpowiedzi wiele pytań. Czy i w jakim stopniu na zamknięcie spółdzielni wpłynęła polityka nacjonalizacji i walki z sektorem handlu prywatnego prowadzona przez państwo polskie pod koniec lat 40.? Czy przeważający w tym względzie był również argument niechęci do społeczności żydowskiej i prowadzonych przez jej przedstawicieli zakładów produktywizacji? Z całą pewnością nie bez winy pozostawali pracownicy laboratorium oraz zarząd spółdzielni, nieumiejętnie nią zarządzający. Czy jednak można winą obarczyć wyłącznie ludzi, którzy po wojnie, niejednokrotnie jako jedyni z rodzin, którzy przetrwali Zagładę, ekspatriowani z terenów odebranych Polsce w myśl układów pokojowych kończących czas wojennej pożogi, chcieli znaleźć swoje miejsce i rozpocząć działalność zawodową, by móc funkcjonować i założyć lub utrzymać rodzi-

²³ Ibidem, k. 5, Sprawozdanie z przebiegu likwidacji; k. 31, Pismo likwidatora Spółdzielni Pracy „Dentstal” w Bytomiu R. Hajduczka do Sądu Powiatowego Katowice-Śródmieście z 10.10.1956.

²⁴ Ibidem, k. 5, Sprawozdanie z przebiegu likwidacji.

²⁵ Ibidem.

nę? Z całą pewnością nie. Wymagali raczej wsparcia i pomocy samorządów i państwa w kwestiach finansowej i sprawnego prowadzenia uruchamianych zakładów, celem ich utrzymania i rozwoju. Wykazany podczas kontroli deficyt i problemy w zarządzaniu laboratorium wymagały określenia przyczyn zaistniałego stanu rzeczy i wprowadzenia planu naprawczego, który pozwoliłby na kontynuowanie prowadzonej działalności. Stało się jednak inaczej, w czym trudno dopatrzeć się logiki – spółdzielnię zamknięto, a następnie postawiono w stan likwidacji. Wątpliwości wzbudza nierzetelność proceduralna inspektora Józefa Zalewskiego, po pracy którego zachowała się nikła dokumentacja, niepozwalająca ostatecznie domknąć procedury likwidacji spółdzielni kolejnym inspektorom, i który dokonał spieniężenia części majątku stałego laboratorium w momencie denominacji (w zasadzie dewaluacji), co zdecydowanie zaniżyło realną wartość wyposażenia. Brak płynności spółdzielni, jak również uzyskanej ze sprzedaży sprzętów gotówki i niejasne okoliczności przekazania jej zwierzchnikom, uniemożliwiły spłatę zaciągniętych długów, grzebiąc tym samym możliwości laboratorium na ewentualne wznowienie działalności.

Załącznik 1

Wyposażenie laboratorium „Dentstal” (styczeń 1948)

Stoły dentystyczne (4 sztuki)	Aparat do sztancowania (wycinania) koron
Szafka lakierowana z płytą marmurową	Kiweta do sztancowania koron (2 sztuki)
Manometr do tlenu	Baranki do polerowania (3 sztuki)
Manometr do butli gazowej	Artykulator (15 sztuk)
Tlen (4 m ³)	Kiweta gipsowa (3 sztuki)
Gaz (5,5 m ³)	Sigla (2 sztuki)
Wirówka	Klucz francuski
Motorek elektryczny 120 V	Prostownica dentystyczna (2 sztuki)
Motorek uniwersalny elektryczny (4 sztuki)	Pilnik (17 sztuk)
Transformator do motoru	Pilnik duży
Aparat marki Sharp	Młotek duży (2 sztuki)
Płyta stalowa	Kleszcze kowalskie (3 sztuki)
Kocioł trójkiwetowy	Misczka do piór
Kuchenka gazowa	Kuweta do paladonu
Palnik i okulary (2 sztuki)	Kuweta do odlewania stali
Palniki do gazu małe	Kuweta do sztancowania koron
Główka szlifierska	Nitownik
Polerka protetyczna	Garnek z pokrywką
Stempel do odlewów	Lejek
Pistolet do generatora	Spluwaczka
Misczki do odlewów (2 sztuki)	Sito

Miseczka gumowa Piłki (12 sztuk) Oprawa do piłek Prasa do protez (2 sztuki) Portrety z ramkami (3 sztuki) Kowadełko (2 sztuki) Rękaw dentystyczny (2 sztuki) Miechy (2 sztuki) Przecinak Szczypcy techniczne (3 sztuki) Prasa (2 sztuki)	Szczotka drucziana Piecyk szmotowy Płaszcz dentystyczny (20 sztuk) Fartuch dentystyczny (20 sztuk) Kieliszek (2 sztuki) Łyżka o topienia metalu (4 sztuki) Kolba Nożyczki dentystyczne (2 sztuki) Pincetka dentystyczna (10 sztuk) Szlauch (5 m) Wąż gumowy
--	---

Źródło: APK, 2280, Laboratorium Techniczno-Dentystyczne „Dentstal” w Bytomiu, sygn. 1, Bilans (1947), k. 2, Spis inwentarza na 1 maja 1947 r.; sygn. 4, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni i przebieg likwidacji (1956), k. 67–71, Laboratorium Techniczno-Dentystycznego Dent-Stal”. Inwentarz (31.12.1947).

Załącznik 2

Wykaz instrumentarium laboratorium „Dentstal”

Noże do polerowania (5 sztuk) Wosk do lepienia (pudełko) Pałeczki woskowe (15 sztuk) Cement kliniczny „Harvard” (porcja) Pumeks w proszku (2 kg) Pyrofan (0,5 kg) Płytki woskowe (6 sztuk) Gips (18 kg)	Papier szklany (2 arkusze) Kamyki (3 sztuki) Kamienie do paladonu Kamienie do stali Masa „Duracid” do lania Stal do odlewów (1 kg) Separatory (5 sztuk)
--	---

Źródło: APK, 2280, Laboratorium Techniczno-Dentystyczne „Dentstal” w Bytomiu, sygn. 1, Bilans (1947), k. 2, Spis inwentarza na 1 maja 1947 r.; sygn. 4, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni i przebieg likwidacji (1956), k. 75, Spis materiałów na dzień 1.11.1948.

Załącznik 3

Cennik prac laboratorium „Dentstal” w Bytomiu

<u>Prace w stali</u> Korona stalowa – 450 zł Część protezy stalowa, lana – 500 zł Lutowanie – 75 zł Odlew surowy – 200 zł Odlew surowy indywidualny – 500 zł Płyta sztancowana – 4500 zł Płyta lana – 4500 zł	<u>Prace w złocie</u> Korona – 450 zł Część protezy lana – 500 zł Lutowanie – 75 zł Płyta sztancowana – 4500 zł Płyta lana – 4500 zł
--	---

<u>Prace w kauczuku</u> 1–5 zębów, klamry – 2500 zł 1–10 zębów, klamry – 4000 zł Proteza do 10 zębów – 400 zł (wraz z materiałem) Klamra – 150 zł Ssawka – 150 zł Reparacja – od 500 zł	<u>Prace w paladonie</u> Korona – 700 zł Reperacja – od 800 zł
---	--

Źródło: APK, 2280, Laboratorium Techniczno-Dentystyczne „Dentstal” w Bytomiu, sygn. 4, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni i przebieg likwidacji (1956), k. 76, Cennik prac laboratoryjnych.

Bibliografia

Materiały Archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

201, Biuro Komisarza Rządu ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej w Polsce, wstęp do inwentarza.

Archiwum Państwowe w Katowicach:

2280, Laboratorium Techniczno-Dentystyczne „Dentstal” w Bytomiu sygn. 1, Bilans (1947);

sygn. 4, Sprawozdanie z rewizji Spółdzielni i przebieg likwidacji (1956).

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego:

303/V, Centralny Komitet Żydów w Polsce. Wydział Repatriacji

sygn. 28, Powiatowy Komitet Żydowski w Bytomiu (1946)

303/XII, Centralny Komitet Żydów w Polsce, Wydział Produktywizacji (1945–1950)

sygn. 101, Bytom. Okręgowy Komitet Żydowski. Akta organizacyjne (1946–1949)

333, Organizacje syjonistyczne

sygn. 332, He-Chaluc. Pionier, Bytom (1946–1947).

Opracowania

Lusek J., *Bytomscy lekarze i dentyści od XIX do I połowy XX wieku*, „Rocznik Muzeum Górnosląskiego w Bytomiu. Historia” 2019, t. 13.

Lusek J., *Życie we wspólnocie. Nie tylko bytomskie kibuce*, [w:] J. Lusek (red.), *Dwa światy. Od synagogi do Żydowskiego Domu Modlitwy w Bytomiu*, Bytom 2021.

Lusek J., *Powojnie. Przystanek Bytom*, [w:] J. Lusek (red.), *Dwa światy. Od synagogi do Żydowskiego Domu Modlitwy w Bytomiu*, Bytom 2021.

Namysło A., *Utracone nadzieje. Ludność żydowska w województwie śląskim/katowickim w latach 1945–1970/Lost Hopes. Jews in Silesian/Katowickie Voivodship in Years 1945–1970*, Katowice 2012.

Woźniczka Z., *Problemy adaptacyjne Żydów po drugiej wojnie światowej na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego i Górnego Śląska*, [w:] D. Rozmus, S. Witkowski (red.), *Żydzi na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim. Historia – kultura – zagrożenia konserwatorskie*, Kraków 2011.

Netografia

Lekarz dent. Józef Grossfeld, <https://izba-lekarska.org.pl/pamietamy/sp-lek-dent-jozef-grossfeld>.

Odszedł dr Józef Grossfeld, <https://www.zyciebytomskie.pl/a/odszedl-dr-jozef-grossfeld>.